

W zbiorze i ogólnie w całości i w szczególności w odniesieniu do przedmiotu badań, który jest przedmiotem niniejszej recenzji, nie ma wątpliwości, że jest to dzieło wyjątkowe i że jego autorzy, Daniel Mouton i Michel Fixot, przyczynili się do rozwoju wiedzy o historii i kulturze Prowansji w sposób wyjątkowy. Dzieło to jest nie tylko wartościowe naukowo, ale także estetycznie i jest to dzieło, które warto czytać i które warto mieć w swojej bibliotece. W niniejszej recenzji, oprócz omówienia ogólnych zagadnień, które porusza autorzy, skupiam się na omówieniu niektórych z tych zagadnień, które są szczególnie ciekawe i które są szczególnie ważne dla historii i kultury Prowansji. W niniejszej recenzji, oprócz omówienia ogólnych zagadnień, które porusza autorzy, skupiam się na omówieniu niektórych z tych zagadnień, które są szczególnie ciekawe i które są szczególnie ważne dla historii i kultury Prowansji.

Michał Krawczyk

Daniel Mouton, MOTTES CASTRALES EN PROVENCE. LES ORIGINES DE LA FORTIFICATION PRIVÉE AU MOYEN ÂGE, [w:] Documents d'archéologie française, nr 102, Paris 2008, 148 ss., 107 rycin czarno-białych, 10 tabel w tekście, 8 rycin kolorowych poza tekstem.

Studia nad małymi prywatnymi fortyfikacjami rycerskimi, „mottes castrales” w Prowansji, poprzedzają badania prof. Michela de Bouard w Normandii. Program badawczy tych obiektów dla Prowansji popierali specjalnie prof. Gabrielle Démians d'Archimbaud i prof. Michel Fixot z Uniwersytetu Prowansji.

Znany, młody, ceniony archeolog dr Daniel Mouton podjął się tego zadania. Rozpoczął od rozpoznania terenu w dolinie rzeki Durance (dopływ Rodanu), a następnie prowadził systematyczne badania na różnych stanowiskach. Ma on wycucie terenu, warsztat, znajomość źródeł pisanych i numizmatycznych, a także entuzjazm odkrywcy. Jego prace i opinie naukowe są ważne, do ich wartości przyczyniły się badania archeologiczne w La Roca de Niozelles, ukazujące proces militaryzacji w Prowansji w 2 poł. X w. Militaryzacja w tej prowincji w czasie ostatnich lat X w. mieści się w ramach zaburzeń, które wstrząsnęły Prowansją po zniesieniu imperium karolińskiego. Jak przypuszcza historyk prof. Georges Duby, wynika ona może z osłabienia władzy naczelnej hrabiego Prowansji. Historycy chcieliby wiedzieć, czy świadczą one o sprywatyzowaniu władzy politycznej, czy też liczba nowych fortyfikacji prywatnych była już zapisana w społecznej organizacji karolińskiej. Widać jednak wyraźny hiatus między VIII a X w. — stuleciem, w którym militaryzacja rycerstwa jest nowością i zaczyna się dopiero od drugiej jego połowy.

W niniejszej recenzji, oprócz omówienia ogólnych zagadnień, które porusza autorzy, skupiam się na omówieniu niektórych z tych zagadnień, które są szczególnie ciekawe i które są szczególnie ważne dla historii i kultury Prowansji. W niniejszej recenzji, oprócz omówienia ogólnych zagadnień, które porusza autorzy, skupiam się na omówieniu niektórych z tych zagadnień, które są szczególnie ciekawe i które są szczególnie ważne dla historii i kultury Prowansji.

Recenzowana praca składa się z czterech głównych rozdziałów: 1. *Zakres pracy i metody* (*Le cadre et les méthodes*; s. 15–25), 2. *W świetle archeologii: narodziny, życie i śmierć jednej z siedzib rycerskich z około tysięcznego roku — La roca de Niozelles [Alpes-de-Haute-Provence]* (*À la lumière de l'archéologie: naissance, vie et mort d'une motte autour de l'an Mil — La roca de Niozelles [Alpes-de-Haute-Provence]*; s. 27–66), 3. *Katalog stanowisk* (*Constitution d'un corpus de sites: une apparente diversité*; s. 67–107), 4. *Siedziby rycerskie i ich terytorium: morfologia, funkcja, pozycja* (*Les mottes et leur terroir: morphologie, fonctions, insertions*; s. 109–127). Pracę kończą wnioski (s. 129–130), wykaz źródeł i bibliografia (s. 131–140), indeksy (s. 141–143) oraz streszczenia w językach francuskim, angielskim i niemieckim (s. 145–148).

Badania archeologiczne nad siedzibami rycerskimi w Prowansji zostały poprzedzone studiami nad źródłami pisanymi dotyczącymi tego typu obiektów w dolinie Durance, od regionu Sisteron na północy do Mallemort na południu, 40 km przed miejscem, gdzie wpada ona do Rodanu w pobliżu Awinionu (rozdz. 1). Jest to pejzaż o urozmaiconej morfologii, co sprawia, że siedziby rycerskie są trudne do odkrycia. Poszukiwania ułatwiają toponimy występujące w tekstach średniowiecznych. Toponimy i ich odmiany wskazują często na ich istnienie (s. 16–25).

„La motte” to pierwszy z toponimów, występujący często w Prowansji pod formą „moutte”, „motte” lub „mota” (wariant spotykany w regionach bliskich Italii). Na mapie Prowansji można ich odnaleźć około 68, niektóre z nich usytuowane są na wysokości poniżej tysiąca metrów, wzdłuż doliny Durance. Nazwisko osoby z określeniem „motte” w źródłach jest prawie zawsze związane z określeniem „sala”, miejscem rezydencji właściciela. Występuje tylko w tekstach z około 1000 r.

Drugim toponimem jest „La Roque”. Jest on dość rozpowszechniony, niektóre nosiły imię właściciela, jak np. Roque d' Anthéron. Określenie to oznacza fortyfikację. Te „gniazda orle” służyły czasem jako repery w pejzażu wczesnego średniowiecza. Było ich w sumie 100, najwięcej wystąpiło w obecnym departamencie Alpes-Maritimes pod włoskim wariantem tej nazwy — „rocca” w tekstach średniowiecznych, a dziś nazwane są „la roche”.

Trzecia grupa toponimów, „Le castela”, oznacza „zamek”. Niekiedy toponim ten wydaje się oznaczać jakieś większe założenie, tymczasem wskazuje na małą fortyfikację zbliżoną do „motte”. Stwierdzono jego występowanie około 267 razy.

Czwarty toponim, „la tour”, oznacza obiekty określane jako wieża i jej warianty. Są to na przykład „motty” de la Tour w Draix, Tournefort w Rognes. W terenie występuje ich bardzo wiele.

Wreszcie, piąty toponim, „podium”, oznacza miejsce zamieszkania na wysokości, określanej jako „podium” lub „puy”, na przykład Le Puy-Sainte-Réparate albo *castrum de Podium Sanguinetum*.

Rozdział 2 (*W świetle archeologii...*) zawiera szczegółowe opracowanie wyników badań wykopaliskowych prowadzonych przez Autora w La roca de Niozelles. Obiekt ten znajduje się w połowie drogi między Forcalquier i La Brillanne przy masywie Luberon, obok wspólczesnej drogi i w pobliżu drogi antycznej, która łączyła Francję z Hiszpanią, przechodząc przez Alpy. Sama siedziba rycerska leży w piaszczystej dolinie ze skałami wapienia, którą przepływa strumyk. Siedziba rycerska została założona na naturalnego pochodzenia zaokrąglonym kopcu dziewięciometrowej wysokości, średnica bazy tego kopca wynosi 55 m. W odległości 20 m jest źródło, do dziś aktywne, ono z pewnością decydowało o wyborze miejsca. Platforma z wapienia leżąca na kopcu jest okrągła, ma 22 m średnicy. Na niej pozostały resztki murów i wieży z kamienia oraz gruba warstwa destrukcji.

Z pierwszego etapu rozwoju obiektu pochodzi duży dom o ścianach z obrobionego kamienia, bez zaprawy murarskiej, z drzwiami 1,85 m szerokości, wychodzącymi na wschód, nie umieszczonymi centralnie. Wymiary domu: szerokość 6,65 m, długość 10,5 m, grubość murów 0,66–0,68 m. Drzwi są pięknie wykończone obrobionymi blokami kamieni, z pew-

nością przywiezionymi skądinąd. Przykrycie budynku stanowiły dachówki pochodzące ze starożytnych budowli antycznych. Pozostałości dwóch palenisk, o średnicy 1 i 1,40 m, z warstwą popiołu, pozwoliły na zbadanie chronologii metodą radiowęglową. Na zewnątrz, od strony północno-zachodniej, przylegał do tego budynku niewielki domek, zbudowany na planie kwadratu o boku 2,50 m. Jego sposób konstrukcji był podobny do tego, według którego wzniesiono opisany wyżej duży budynek. Przestrzeń wewnętrzna wynosiła 1,5 m². Dwa naroża ozdobione były blokami wapienia doskonale ociosanego, całkowicie podobne do tych zdobiących drzwi wejściowe budynku. Na podstawie analogii można przyjąć, że w tym małym pomieszczeniu znajdowały się schody prowadzące na wyższe piętro. Pozostała część platformy była zajęta przez budynki drewniane; wskazują na to doły po 19 słupach, z których największe były zagłębione w ziemi na 81–86 cm, co świadczy o tym, że miały podtrzymywać masywną konstrukcję. Na południowy zachód od nich znajdował się silos o średnicy maksymalnej 1 m, średnicy wylewu 0,60 m, i głębokości 1,10 m. Silos mógł mieć pojemność nie większą niż 0,5 m³. Trzy dziury rozmieszczone na planie trójkąta są śladami po słupach stanowiących podstawę zabezpieczających go barierek. Wyniki badań wykopaliskowych nie wskazują na obecność śladów palisady na peryferiach platformy. Była to posiadłość wiejska dość bogata, ale otwarta, nieobronna, jeżeli nie liczyć dużego, dziewięciometrowego wzniesienia tej platformy. Duże słupy tuż przy budynku mogą sugerować istnienie wieży drewnianej, która nie miała mieć charakteru obronnego, ale miała podnosić prestiż właściciela, tak jak i sama wysokość kopca. Ta pierwsza budowla jest datowana na 2 poł. X w.

Zabytki pochodzące z drugiego etapu istnienia posiadłości wskazują, że nabrała ona już cech militarnych, zachowując jednocześnie charakter rezydencjonalny. Nastąpiła teraz transformacja tego obiektu w fortecę. Wzgórze zostało powiększone, wzniesiono umocnienia, a po środku wzniesiono wieżę. Żadnego śladu opuszczenia nie widzimy między pierwszym etapem a drugim. Według tradycji prowansalskiej w murach wieży była umieszczona „zakładzina”: naczynie należące do typu ceramiki szarej z monetą z końca X w. Naczynie leżało we wgłębieniu zrobionym w murze. Zgodnie z prowansalską tradycją murarską moneta wyznaczała początek budowli. Do budowy tego założenia, w przeciwieństwie do techniki konstrukcji budynków z etapu pierwszego, użyto zaprawy z wapna. Wymiary zewnętrzne wieży wyniosły 9,25 × 6,75 m, grubość murów przy podstawie 1,72 m, przestrzeń wewnętrzna 5,81 × 3,31 m, dając powierzchnię parteru 19,23 m². Był to donżon dużej wysokości. Drzwi miały 1,96 m szerokości, dojście do nich było zamknięte murem grubości 0,66 m. W późniejszym okresie zbudowano koło wieży, od strony południowej i południowo-zachodniej, dwa budynki dodatkowe, poza wcześniejszym położonym na północ od niej. Były one zbudowane z drewna, na co wskazuje 7 dołów po słupach, lecz miały podmurówkę kamienną. Wieża ma charakter militarny, ale wykopaliska wykazały, że wewnątrz umocnień znajdowało się gospodarstwo domowe.

W etapie drugim wyróżniono dwa okresy. Pierwszy (etap 2A) odpowiada istnieniu na północ od wieży tylko jednego budynku mieszkalnego. Na początku okresu drugiego (etap 2B) duże prace niwelacyjne poprzedziły wzniesienie wspomnianych dwóch budynków dodatkowych.

Do trzeciego, ostatniego etapu życia na skale należy prasa do tłoczenia oliwy. Jej konstrukcję stanowi typ tłoczni mający tradycje sięgające starożytności. Jest to ostatni — najwyżej kilkuletni — etap funkcjonowania obiektu, po którym popadł on w ruinę.

Datowanie obiektu oparte zostało na znalezionych tu monetach oraz na rezultatach badań radiowęglowych materiału z palenisk. Wynika z nich, że pierwsze budynki zostały wzniesione pod koniec 3 ćwierci X w. na miejscu przedtem niezasiedlonym. Ten pierwszy okres nie trwał długo — najwyżej jedno dziesięciolecie. Następnie, w latach 980–990, siedziba została przekształcona w fortecę, a intensywne osadnictwo trwało tu jeszcze w pierwszym trzydziestolecu XI w. Dane źródeł pisanych wskazują, że w 1031 r. obiekt ten nie miał już cha-

rakteru rezydencji wielkopańskiej. Tłocznia powstała, gdy forteca była opuszczona; tłocznia działała zapewne tylko kilka sezonów (s. 43).

Przeważnie w tego typu siedzibach do najliczniej występujących zabytków należy ceramika. Po pierwszej siedzibie zostało 340 ułamków, po drugim etapie 9638 fragmentów — świadczy to o tym, że zamieszkiwała tu jedna rodzina właściciela ze służbą. Z trzeciego etapu zostało bardzo mało ceramiki. Występuje tu duże zróżnicowanie form ceramiki prowansalskiej wypalanej w atmosferze redukcyjnej. Dobre datowanie jej w Niozelles stanowi cenną podstawę dla datowania ceramiki występującej na innych stanowiskach o zbliżonej chronologii. Są tu reprezentowane garnki zwykle bez ucha i z uchami, butle, naczynia do transportu płynów. Naczynia o formach otwartych, niektóre z nich nie były dotąd znane w Prowansji. Ciekawymi zabytkami są wypalone z gliny trąbki długości 30 cm i średnicy od 7 do 4,5 cm. Znajduje się je w siedzibach ufortyfikowanych, te z Niozelles są pierwszymi odkrytymi z tego okresu. Mogły one służyć tak w pasterstwie, jak i na polowaniach, do trąbienia na alarm. Tu, w przypadku pańskiej siedziby, służyły może do wyznaczania czasu pracy i odpoczynku, czego przykładem są analogie współczesne. Jednym z pierwszych naczyń odkrytych w Prowansji jest duży okaz mający 32 cm średnicy, wykonany z fajansu techniką znaną w świecie islamu. Naczynia takie należały do luksusowych importów. Znaleziono tu 577 przedmioty metalowe, strzały do łuków i kusz, należą do militariów z drugiego etapu zabudowy. Znaleziono nożyce do strzyżenia owiec i fragmenty innych nożyc i noży, a także sporą liczbę małych igieł do szycia oraz dwa przęśliki z gliny i rogu. Fragmenty 6 podków potwierdzają bytność kawalerzysty. Koń stanowił wówczas atrybut rycerski i był oznaką bogactwa oraz wysokiej pozycji w hierarchii społecznej. Do zabytków z żelaza należy też kilkanaście kluczy. Niewiele zachowało się przedmiotów służących do ozdoby: dwa pierścionki, jeden z brązu, o dużej średnicy, zdobiony, szpila brązowa z dużą zieloną, szklaną, ozdobną główką, duża liczba zdobionych płytek z rogu jelenia znalezionych w wieży. Pozostałością gier jest płyta z wapienia, na której wygrawerowano figury geometryczne (prostokąty i inne). Służyła ona do gry w młynka (franc. *la marelle*), znanej już od starożytności. Poza tym na wzgórzu zamkowym w Niozelles znaleziono 29 758 kości zwierząt. Do ich analizy zastosowano trzy metody badawcze. Pierwsza to identyfikacja i liczenie. Wystąpiły tu przede wszystkim kości zwierząt domowych — owiec, kóz, świń i bydła rogatego. Następnie została zbadana waga kości każdego gatunku, z dokładnością co do grama. Trzecim kryterium jest liczba minimalna poszczególnych gatunków. Zauważa się obecność ptactwa domowego, takiego jak kury i kaczki, a w mniejszym stopniu dzikiego, podobnie, poza jeleniami, małą ilość dzicyzny, takiej jak kozły, dziki, zające, ślimaki, ryby. Przede wszystkim jadano jagnięta, kozłeta, prosięta od 3 do 5 miesiąca życia. Strukturę spożycia w poszczególnych okresach przedstawiono w tabeli IV na s. 55 (w niniejszej recenzji tabela 1). Odpowiada ona wyżywieniu zamożnej, uprzywilejowanej klasy społecznej, na co wskazuje konsumpcja bardzo młodych zwierząt domowych.

Część gospodarcza mieściła się poza ufortyfikowanym centrum.

W 1037 r. Isnard de Niozelles ofiarowuje kościołowi św. Wiktora w Marsylii ziemię we wsi Niozelles i wiele innych posiadłości; dar ten obejmuje 240 hektarów. Niedaleko od La roca de Niozelles, na wysokości 475 m, powstaje zamek z wieżą. Zamek ma taką samą nazwę — Niozelles. Do niego przenieśli się właściciele Roki zapewne już w 1037 r., a sama Roca popadła z czasem w ruinę.

Rozdział 3 zawiera wykaz, wraz z obszernymi opisami, źródeł pisanych i archeologicznych odnoszących się do siedzib rycerskich w czterech departamentach: Alpes-de-Haute-Provence, Bouches-du-Rhône, Vaucluse i Var (s. 67–107). Opracowania wszystkich obiektów zostały zapatrzone w plany i zdjęcia fotograficzne.

Podsumowując, można stwierdzić, że ta znaczna liczba omówionych z rozdz. 3 ufortyfikowanych siedzib ukazuje proces militaryzacji niektórych form osadnictwa w X–XI w. Według prof. DUBY'EGO, w świadomości każdego, zaznaczały się one jako miejsca „rządzącej

Tabela 1. Występowanie szczątków kostnych zwierząt różnych gatunków w La roca de Niozelles (według D. Moutona 2008, tabela IV, ze zmianami)

Gatunek	Etap 1		Etap 2A		Etap 2B		Etap 3	
	liczba kości określonych	waga kości	liczba kości określonych	waga kości	liczba kości określonych	waga kości	liczba kości określonych	waga kości
Gatunki udomowione								
owce/kozy	214	490	1673	7242	4269	53978	690	3135
owce			4		10		8	
kozy					1			
bydło	22	190	533	8680	1682	19620	267	4895
świnie	228	550	2276	17680	5445	38275	689	5410
konie	1		4		9		4	
króliki	6		46		86		26	
psy	1		6		34		2	
koty	3		1		33			
kury	26		192		303		139	
gęsi			5		6		2	
kaczki	2		7		14		7	
perliczki			1		2			
Gatunki dzikie								
jelenie	16		45		120		6	
sarny					2			
dziki					4			
niedźwiedzie					1			
borsuki					1			
zające			1		5		2	
żółwie					1			
gryznie					3		1	
wróble			4		9		6	
żaby							2	
ślimaki			2		2		3	
ryby			5		1			
łącznie	519	1230	4805	33602	12043	111873	1854	13440
nieokreślone	96	180	2824	3260	7123	3630	494	220

władzy i kary”. W przeciwieństwie do tej opinii prof. Berthelemy widzi w nich „miejsca pokoju, siedzibę sprawiedliwości” (s. 129).

Rozdział 4 to część syntetyczna opracowania. D. Mouton na podstawie różnych przesłańek, takich jak wyniki analizy źródeł pisanych i archeologicznych, cech ukształtowania badanego obszaru, oraz rozpatrując opinie innych badaczy, formułuje definicję formy osadniczej, którą określa się terminem „motte”. W Prowansji jest to na ogół wzniesienie naturalne (Autor stwierdził istnienie tylko jednego kopca usypanego sztucznie), przynajmniej kilkumetrowej wysokości, na którego szczycie platforma niewielkich rozmiarów służyła do wzniesienia na niej założeń militarnych i rezydencjonalnych. Pojawienie się w Prowansji pierwszych fortec prywatnych, poświadczone w sposób pewny przez źródła pisane i archeologiczne, przypada na ostatnie dziesięciolecie X w., najwięcej ich powstało w XI w., a ostatnie, pojedyncze, notowane są jeszcze w XIV w. (s. 110–111).

Następnie D. Mouton szczegółowo omawia cechy tych posiadłości, a więc sposób przystosowania wzgórz do osadnictwa, rozmiary platform, elementy obronne (mury, fosy, wieże, wysokość wzgórz — cecha nie tylko obronna, ale również określająca prestiż właściciela) i rezydencjonalne, sieć drożną, pozycję „mottów” na tle osadnictwa tej prowincji (w stosunku do różnego rodzaju osad, grodów). Swoje wywody ilustruje wieloma przykładami (s. 112–127).

Moda na rezydencje obronne nie ominęła też Polski. Nasze rezydencje obronne, w przeciwieństwie do francuskich „la motte” z donżonami, które istniały głównie w X–XI w., a sporadycznie wznoszono je i później, lub przekształcały się w zamki obronne — pojawiają się dopiero w XIV w. Są to grodziska stożkowate, zaopatrzone w wieże obronne, zbudowane z drewna. W zgłiszczach ich zachowały się podpiwniczone przyziemia. Na podstawie znalezionych tam zabytków można odtworzyć ich funkcje.

Do takich rezydencji należy Siedlątków w powiecie poddębickim, gdzie po spalonej wieży na kopcu znaleziono w przyziemiu, wśród innych przedmiotów życia codziennego, szczątki pracowni kowala¹². Gródek w Plemiątach w ziemi chełmińskiej — drewniana wieża została spalona w 1414 r. w czasie działań wojennych, łącznie ze schowaną w niej rodziną. W przyziemiu znaleziono szczątki uzbrojenia¹³. W odniesieniu do obu opisanych wyżej obiektów nie mamy żadnych relacji o istnieniu tam dworu — *curii*. *Antiqua curia cum fortalicio* — dwór i siedziba obronna, w połowie XV w. pojawia się w Nowym Mieście Doliwów nad Wartą, wzniesione na oblanej wodą wysoczyźnie, stoją niedaleko siebie wieże wybudowane na niewielkim stożku, wokół którego powstała fosa¹⁴. Układ z końca XV w. na Zawkrzu w Sarnowie opisuje podział *fortalicium* między trzech braci, dwóch otrzymało dom zwany słupem (a więc wieża, francuski donżon), zaś trzeci pozostała część gródka (*castelli*) z dostępem do piwnicy w słupie, zwanej skarbczykiem. Na przygródku oblany wodą znajdowała się samborza — obronna brama, most i rybnik¹⁵. Ślady podobnych założeń spotykamy jeszcze w XVIII w. w inwentarzach szlacheckich.

Kończąc, należy podkreślić wielkie walory recenzowanej pracy, erudycję i głęboką wiedzę Daniela Moutona, który wnikliwie przeanalizował ogromny materiał źródłowy: źródła literackie, wyniki prac wykopaliskowych i inne. Dzięki temu powstała monografia, która stanowi cenną, trwałą pozycję w dorobku Autora. Niestety, mogłam tu tylko zasygnalizować jedynie niektóre z poruszonych przez Niego problemów.

Dać jednak trzeba, że zwraca również uwagę bardzo dobra część ilustracyjna: plany i fotografie obiektów, rysunki zabytków, rekonstrukcje, a także liczne diagramy i tabele.

Teresa Kiersnowska

¹² J. Kamińska, *Siedlątków, obronna siedziba rycerska z XIV wieku*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Archeologiczna”, nr 15:1968, s. 15–88.

¹³ *Plemięta. Średniowieczny gródek w ziemi chełmińskiej*, A. Nadolski red., Warszawa–Toruń 1985.

¹⁴ R. Grygiel, *Curia cum fortalicio (dwór i wieża obronna) podstawą układu rezydencjonalnego późnośredniowiecznej siedziby rycerskiej w Wielkopolsce*, [w:] *Rezydencje w średniowieczu i czasach nowożytnych*, E. Opaliński, T. Wiślicz red., Warszawa 2001, s. 204–218.

¹⁵ T. Kiersnowska, „*Słupy* rycerskie w Polsce średniowiecznej”, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. 20:1972, nr 3, s. 439.